

Вікторія Загороднова

д. пед. н., професор, професор кафедри української мови та славістики
Бердянського державного педагогічного університету
м. Бердянськ, Україна

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ У КРИЗОВІ ЧАСИ ДЛЯ БАТЬКІВЩИНИ

Сьогодні значна частина населення України переживає кризу соціальної ідентичності. Кардинальні зміни відбуваються у житті майже кожного українця, йдеться не просто про зміну місця проживання, а й інколи про незапланований виїзд з України, руйнування безпекових основ життя, розрив соціальних зв'язків тощо. Українці стають перед викликом трансформацій, змін ціннісних уявлень про себе і своє місце в «новому» житті. Такі виклики не є першими в історії України. Час від часу проблема трансформації соціальної ідентичності поставала перед українцями.

Стаття присвячена аналізу проблем трансформації соціальної ідентичності українців у кризові часи для країни. Розглянуто основні методологічні підходи до визначення поняття ідентичності, виокремлено сутнісні особливості ідентифікації як процесу в кризових умовах, виявлено зв'язки між досліджуваними показниками, а також відмінності залежно від рівня соціальної активності та статі. Констатовано, що адекватна самооцінка, належний рівень самоприйняття та прийняття інших, інтернальність – це чинники належного рівня соціальної ідентичності.

Термін «ідентичність» останнім часом використовуються дуже часто і в різних контекстах. Іноді зміст цього терміну лишається не розкритим або частково прихованим. Тим не менш або саме через це термін «ідентичність» відкритий для міждисциплінарного підходу. Феномен ідентичності був і залишається предметом дослідження багатьох гуманітарних наук, в межах яких існує певна специфіка вивчення цієї категорії. Спочатку до нього апелювали як до логічного поняття, яке мало на меті позначити відповідність між двома об'єктами. З часом цей термін почали використовувати в психології (Еріксон 1959, 1968, 1979, 2015), соціології (Турен 1974, Сансольє 1980, Якобсон-Віддінг 1983). Так, у своєму дослідженні

«Ідентичність і життєвий цикл» (1979, 2015) Е. Еріксон зосереджує увагу на розвитку особистості та результаті відчуття ідентичності. Учений описує це поняття як «усвідомлене відчуття, що базується на двох одночасних спостереженнях: безпосередньому сприйнятті власної рівності й безперервності в часі та усвідомленні того, що інші також визнають цю однаковість і безперервність. ...те, що ми хочемо назвати Его-ідентичністю, означає більше, а ніж простий факт існування, опосередкований особистою ідентичністю; це якість Его цього існування» [2, с. 18]. Пізніше термін «ідентичність» розглядається вченими (Фрей Ганс-Петер, Карл Хаузер 1987) не як стабільний та узгоджений образ «Я», а як процес самоорганізації особистості, у якому людина самоідентифікована (суб'єкт і об'єкт ідентифікації об'єднані в одне ціле).

З утвердженням конструктивістських поглядів у 1980-х роках актуальність поняття ідентичності було достатньо дискурсивним. У німецькому словнику «Duden», ідентичність пояснюється як автентичність людини та погодження з іншими (наприклад, політичним рухом) [9]. Культурологічний глосарій Міхаеля Шенгута звертає нашу увагу насамперед на те, що, ідентичність – це самоопис того, що робить нас особливим. Одночасно, це часто пов'язано з ідентичністю інших, що потім змушує людей відчувати себе належними до певної групи. Індивід відчуває, що він належить до групи – наприклад, він поділяє ті самі погляди, що й група, належить до тієї самої релігії, є фанатом тієї ж футбольної команди. Людина знаходить свої думки та цінності в цій групі, яка дає йому підтримку та орієнтацію. Про культурну ідентичність говорять, коли особа відчуває, що вона належить до групи через культурні особливості. Окрім поняття культурної ідентичності, говорять також про колективну ідентичність. У цьому випадку індивіди усвідомлюють, що у них є спільного та як діяти разом [11]. Колективна ідентичність досягається повністю, коли індивіди забувають про свої індивідуальні відмінності та діють як колектив [9].

Коли люди сьогодні говорять про захист або зміцнення своєї ідентичності, а ідентичність безпосередньо пов'язана з національністю, у цьому випадку йдеться про національну ідентичність. Нація в цьому випадку є точкою відліку для групи;

відчуття приналежності викликається визначенням себе як українця, німця, француза чи поляка. Національність стає невід'ємною частиною самовизначення. Проте, інколи недостатньо мати відповідне громадянство, щоб бути прийнятним відповідною групою. Для цього має бути виконано широкий спектр умов. Багато груп наполягають на ідентичних цінностях або схожих переконаннях. Деякі визначають свої критерії ще вужче. Наприклад, уже деякий час існують групи людей, які називають себе «біонімцями». Для цієї групи лише німецького паспорта недостатньо, щоб вважати себе частиною німецької нації, тут резонує ідея «автентичності». Лише ті, хто може «озирнутися» на німецьких предків у кількох поколіннях, вважаються «органічними німцями» [7].

Отже, виходить, що ідентичність людини не є фіксованою – ні та ідентичність, якою вона сама себе наділяє, ні та, яку приписує їй оточення. Кожен може змінити свою ідентичність, наприклад, змінивши свої переконання. Однак це також означає, що немає чіткого визначення того, що вважається українською або німецькою ідентичністю, а що ні. Такі норми й очікування завжди визначаються конкретною особою чи групою.

Сучасний світ сповнений криз, які періодично виникають навіть у стабільних країнах. Війни, політичні колапси, депресивна економіка тощо змушують людей різних національностей покидати свої країни в пошуках нових можливостей. Саме ці люди на власному досвіді пізнають труднощі самоідентифікації.

Е. Еріксон зазначає, що ідентичність створює у суб'єкта відчуття стійкості і безперервності «Я», не дивлячись на ті зміни, які відбуваються з індивідом у процесі його зростання та розвитку. Зважаючи свою увагу на це визначення, вчений увів поняття «криза ідентичності», розуміючи його як гостру необхідність самовизначення, з'ясування свого місця у світі та належності до конкретної соціальної групи [2]. Можна погоджуватися з його думкою про те, що перехід від однієї форми ідентичності до іншої викликає кризи ідентичності. Проте в основі досліджуваної нами кризи ідентичності лежить зміна ідентичності дорослої людини та набуття нової форми ідентичності, яка не співпадає з існуючою

системою цінностей особистості. Логічно робимо висновок, що криза ідентичності у дорослому віці виникає за умови зміни попередньо набутої підліткової, а потім дитячої ідентичності у процесі формування нової її форми за умови зміни соціальних чинників. Життєва ситуація вимагає від дорослої людини певного вибору, здійснити який людина може лише усвідомивши свою позицію щодо різних питань. Такий підхід спонукає особистість до усвідомлення себе як члена іншого суспільства, до розуміння власної унікальності, що задає людині іншого сенсу і вектору життя. Людина змушена обдумувати і переосмислювати свої життєві орієнтири, робити унікальні й властиві лише їй висновки, бо це допомагає їй відчутти свою цінність як члена певної спільноти та особисту неповторність.

Аналізуючи минуле і сьогодення країн, які були у складі СРСР, стає зрозумілим, що поняття «*національна ідентичність*» для них не є простим і зрозумілим. Національна політика Радянського Союзу щодо радянських республік була спрямована на повне і постійне нівелювання національної ідентичності та на формування «*радянської людини*». Метою було створити новий тип людей, які б встановили комунізм і світле майбутнє в усьому світі, завданням загальноосвітніх шкіл було формування всебічно розвиненої особистості. Ідея про «*радянську людину*» така ж утопічна, як й ідея про безкласове суспільство. Проте сталінський режим, а сьогодні вже путінський режим намагаються втілити цю утопію в життя. Неабияка ненависть і завзятість у цьому питанні спрямована на Україну. Голодомор, примусове переселення, мовні репресії, специфічна освітньо-партійна система, депортація, масові розстріли українців – докази насильницького нав'язування «*радянської ідентичності*».

Модель історичної пам'яті формувалася шляхом запровадження концепції про «*дружбу народів*», ідеї про «*братерство українського та російського народів*», «*спільних витоків, спільної Київської Русі*» тощо. І як результат такої політики – це зміна або «*розмивання*» національно-культурної ідентичності, що призвело до появи в окремих українців «*подвійної ідентичності*» (української та російської).

Дуже помітним це явище є у південно-східних регіонах України, які межують з Росією і мають вплив російсько-радянських мовно-культурних та історичних наративів. «З'ясовано, що ностальгія за радянським минулим і тяжіння до радянських культурних та історичних наративів зумовлені такими чинниками, як: відчуття соціального захисту, матеріального добробуту та впевненості у завтрашньому дні; патерналізм; укоріненість ідеологічних штампів, системи цінностей радянської епохи; наповненість українського соціокультурного простору «відголосками» радянської культурної спадщини; спадковість «радянської пам'яті»; відсутність критичного осмислення радянського минулого... одним із чинників, який гальмує вихід українців з радянського історико-культурного простору, є гібридна постпам'ять, коли «забуття» про політичні репресії та розкуркулення розчиняється у пам'яті тих, чиї родини не постраждали від цих подій» [5, с. 159].

О. Семенова звертає нашу увагу на те, що попри високу зацікавленість у політичному житті країни опитані респонденти засвідчили низьку громадянську активність; «це явище впливає з авторитарно-патерналістської моделі радянського суспільства, котра передбачає потребу бути керованим кимось, а відтак знімає персональну соціальну та громадянську відповідальність і перекладає її на когось, хто «наведе порядок» [5, с. 161].

Політолог Тетяна Журженко зазначає про те, що «старий образ суто проросійського «сходу» неначе стиснувся до непідконтрольних Україні теренів Донбасу, тоді як Харків, Дніпро, Запоріжжя, Одеса перебувають у процесі переосмислення своєї ідентичності як українських міст. Пострадянська ностальгія серед їхніх мешканців поступово розвіюється перед лицем російського агресора, який видає себе за перевтілення СРСР» [12, с. 159].

Події Революції гідності по-різному вплинули на українців сходу і півдня України. На Донбасі «лише 12% населення висловлювалися на підтримку Євромайдану, тоді як 69% виступали проти нього. У цьому немає нічого дивного,

адже обурені політикою Януковича учасники революції критикували «нашого хлопця» – Януковича. Порівняно високий рівень неприйняття Євромайдану спостерігався на Харківщині (55% – проти, 36% – за), а також у середній Наддніпрянщині (Запорізька та Дніпропетровська області), де погляди були більш поляризованими (47% – проти, 44% – за) [3, с. 46].

Проте, значна частина українців з Євромайдану були з південних і східних регіонів України і саме вони стали добровольцями АТО та волонтерами. Саме під впливом Євромайдану та російсько-української війни з'явилося бачення особистості як носія громадянських прав. У цей період українці з подвійною (російсько- або радянсько-українською) ідентичністю ставали перед необхідністю визначитися, хто вони і на чиєму боці. Т. Журженко зазначає, що «епоха пострадянської неоднозначності та толерантності до розмитих ідентичностей і множинних лояльностей закінчилася» [12, с. 160].

Повномасштабна війна, яку розпочала у 2022 році Росія, дала українському суспільству потужний імпульс до змін, наразі констатується безпрецедентне національне єднання. Війна вплинула не тільки на самоідентифікацію українців, але й на переосмислення свого життя. Сьогодні Україна внаслідок війни переживає найбільшу міграційну кризу. Російське вторгнення спровокувало одну з найбільших гуманітарних криз у Європі за останні роки. «За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR), статус тимчасового захисту у країнах Європи до 3 січня 2023 року отримали близько 4,9 млн українських біженців. Це близько 1% від населення країн Євросоюзу. Найбільше українців прийняли Польща, Німеччина та Чехія» [1].

В історії формування української діаспори в Німеччині простежується чотири великі хвилі міграційного руху з України. Перша хвиля еміграції з України була в кінці XIX ст. – початок Першої світової війни, друга хвиля припала на період між двома світовими війнами, третю хвилю викликала Друга світова війна, а четверта хвиля міграції припала на кінець XX століття і мала, передусім,

соціально-економічний характер [6]. Для людини будь-якої національності міграція означає не тільки фізичне переселення, а й реорганізація своєї ідентичності.

Для виявлення взаємозв'язків між соціальною ідентичністю та адаптацією українців-мігрантів в нових умовах проводилося емпіричне дослідження. Дослідження проводилося в Німеччині, місті Гамбург з використанням таких методик:

- методика оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності (А. Татарка, Н. Лебедева), яка має дві шкали, кожна складається з чотирьох запитань;
- методика, що вимірює вираженість етнічної ідентичності (Дж. Фінні);
- анкета для виявлення соціальної ідентичності за різними проявами (використання рідної і нерідної мов, занурення в іншу культуру, участь у мітингах, демонстраціях, тощо).

У дослідженні взяло участь 52 особи віком від 17 до 55 років. Серед них було 9 осіб чоловічої статі та 43 особи жіночої.

Респонденти за п'ятибальною шкалою оцінювали свою етнічну ідентичність. Ця методика дозволила оцінити емоційний компонент етнічної ідентичності мігрантів, тобто валентність (емоційну забарвленість) етнічної ідентичності. Респонденти оцінювали рівень позитивності етнічної ідентичності, а відповідали, наскільки вони відчують себе представником свого народу (оцінюється рівень невизначеності етнічної ідентичності респондента (фрагмент дослідження наведено в таблиці 1).

Таблиця 1

Оцінка позитивності й невизначеності етнічної ідентичності

№	Характеристики	1	2	3	4	5
1.	За кордоном мені було б приємно відчувати себе представником саме свого народу.	-	-	-	15 (29%)	37 (71%)

2.	Не хотілося б, щоб нації поступово змішувалися, кожен точно повинен знати своє коріння.	-	19 (36%)	14 (27%))	12 (23%)	7 (14%)
3.	Незважаючи на те, що навколо мене живе стільки різних народів, я завжди ясно усвідомлюю своє національне коріння.	-	-	-	12 (23%)	40 (77%)
4.	Мені неприємно зайвий раз згадувати про свою національність.	32 (62%)	13 (24%)	7 (14%))	-	-
5.	Коли оточуючі говорять про культуру та звичаї свого народу, я відчуваю певний дискомфорт, тому що сам не можу точно визначити, до якого народу себе віднести.	41 (79%)	11 (21%)	-	-	-
6.	Якби у мене зараз була можливість вибирати національність, я вибрав би ту ж саму.	-	-	2 (4%)	11 (21%)	39 (75%)
7.	Я не впевнений, що є представником того народу, до якого відносять мене оточуючі.	49 (94%)	3 (6%)	-	-	-
8.	Я не люблю, коли мене зайвий раз запитують про мою національність і в подібних випадках намагаюся акуратно змінити тему розмови.	47 (90%)	5 (10%)	-	-	-

Узагальнюючи опитування за методикою А. Татарка, Н. Лебедева, можна констатувати, що позитивною етнічною ідентичністю володіють в середньому 90,2% досліджуваних; невизначеність ідентичності – у 9,8%. Отже, вибірка здебільшого має позитивну ідентичність, яка демонструє баланс толерантності

щодо власного етносу та до інших етносів. Це говорить про те, що ідентичність цих людей є умовою самостійного і стабільного існування етнічної групи та мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі.

Далі ми пропонували респондентам дати відповіді на запитання, що стосуються етнічної належності та ставлення до своєї етнічної групи (фрагмент дослідження наведено в таблиці 2).

Таблиця 2

Оцінка вираження етнічної ідентичності

№	Характеристики	Не знаю	Ні	Так
1.	Я провів багато часу, намагаючись дізнатися якомога більше про свою етнічну групу, про її історію, традиції, звичаї.	7 (14%)	23(44%))	22(42%)
2.	Я активний в організаціях або соціальних групах, які охоплюють переважно членів моєї етнічної групи.	32(62%)	7(14%)	13(24%)
3.	Я дуже добре знаю своє етнічне походження і розумію, що воно означає для мене.	4(8%)	17(33%))	31(60%)
4.	Я багато думаю про те, як етнічна приналежність вплине на моє життя.	15(29%)	25(48%))	12(23%)
5.	Я радий, що належу до своєї етнічної групи.	1(2%)	-	51(98%)
6.	Я чітко відчуваю зв'язок зі своєю етнічною групою.	1(2%)	4(8%)	47(42%)
7.	Я добре розумію, що значить для мене моя етнічна приналежність.	6(12%)	-	46(88%)

8.	Для того щоб дізнатися побільше про свою етнічну групу, я говорив про неї з багатьма людьми.	3(6%)	21(40%))	28(54%)
9.	Я пишаюся своєю етнічною групою.	2(4%)	-	50(96%)
10.	Я дотримуюся традиції своєї етнічної групи.	24(46%)	12(23%))	16(31%)
11.	Я відчуваю сильну прихильність до своєї етнічної групи.	13(24%)	-	39(76%)
12.	Я добре ставлюся до свого етнічного походження.	4(8%)		48(92%)

Усі середні показники показують лежать вище зони невизначеності. Це означає, що більшість опитаних респондентів мають високий рівень прийняття себе та інших, емоційний комфорт, рівень ескапізму в нормі. У ході дослідження вдалося з'ясувати сутність та складові соціальної ідентичності. Виявлено зв'язки між досліджуваними показниками, а також значущі відмінності залежно від рівня соціальної активності та статі.

Дослідники проблем розвитку ідентичності особистості відмічають динамічну природу соціальної ідентичності, аналізують методи, прийоми за допомогою яких вивчається це явище. Проте анкетування, опитування, інтерв'ювання передбачають одномоментний діагностичний зріз. Неоднорідність і складність феномену ідентичності краще розкривати через вивчення її динаміки, комплексу чинників, які мають вплив. На думку вчених (Hansen, J.G, & Liu, J.) пріоритетними є лонгітюдні дослідження, які дозволяють ефективно вивчати фази розвитку, рівні соціальної ідентичності тощо.

Список використаних джерел:

1. Вінокуров Я. Українські мігранти підіймають економіку Європи. Що буде з Україною без них?
<https://www.epravda.com.ua/publications/2023/01/10/695807/> [06.04.2023].

2. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: учеб. пособие / пер. с англ. А. В. Толстых (общ. ред. и предисл.). М. : Флинта, 2006. 341 с.
3. Кузьо Тарас. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / пер. з англ. А. Павлишина. К.: ДУХ І ЛІТЕРАТУРА, 2018. 560 с.
4. Скільки українських біженців зараз у Європі: дані ООН <https://uamedia.eu/official/vlada-nimeccini-proti-obmezennya-priiomu-ukrayinskix-bizenciv-3907> [06.04.2023].
5. Семенова О. Радянська ідентичність у соціо- та етнокультурному просторі сучасної України. *Українознавство №4 (77) 2020*: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/217763> [06.04.2023].
6. Українці в Німеччині. Посольство України у Федеративній Республіці Німеччина <https://germany.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/ukrayinci-u-nimechchini> [06.04.2023].
7. Caroline Fetscher: „Biodeutsch“ – Sprache unterwandert Kultur, in: Der Tagesspiegel, 07.05.2015, <http://www.tagesspiegel.de/politik/migration-der-sprache-biodeutsch-sprache-unterwandert-kultur/11739366.html> [06.04.2023].
8. Hansen, J.G, & Liu, J. (1997). Social identity and language: theoretical and methodological issues. *TESOL Quarterly*, 31(3), 567–576.
9. Identität. Duden. <https://www.duden.de/rechtschreibung/Identitaet> [06.04.2023].
10. Sebastian Haunss: Was in aller Welt ist „kollektive Identität“? *Bemerkungen und Vorschläge zu Identität und kollektivem Handeln*. <http://library.fes.de/gmh/main/pdf-files/gmh/2001/2001-05-a-258.pdf> [06.04.2023].
11. Schönhuth Michael Identität. *Das Kulturglossar*. <https://www.kulturglossar.de/html/i-begriffe.html> [06.04.2023].
12. Tatiana Zhurzhenko. ‘Ukraine’s Eastern Borderlands: The End of Ambiguity?’ in Andrew Wilson, ed., *What Does Ukraine Think? London: European Council on Foreign Relations, 2015*. 45–52.

Анотація

Стаття присвячена аналізу проблем трансформації соціальної ідентичності українців у кризові часи для країни. Розглянуто основні методологічні підходи до визначення поняття ідентичності, виокремлено сутнісні особливості ідентифікації як процесу в кризових умовах, виявлено зв'язки між досліджуваними показниками, а також відмінності залежно від рівня соціальної активності та статі. Констатовано, що адекватна самооцінка, належний рівень самоприйняття та прийняття інших, інтернальність – це чинники належного рівня соціальної ідентичності.

Ключові слова: соціальна ідентичність, етнічна ідентичність, національна ідентичність, подвійна ідентичність, міграція, криза ідентичності, невизначеність етнічної ідентичності.

Summary

The article is devoted to the analysis of the problems of transformation of the social identity of Ukrainians in times of crisis for the country. The main methodological approaches to the definition of the concept of identity are considered, the essential features of identification as a process in crisis conditions are highlighted, the connections between the studied indicators are revealed, as well as differences depending on the level of social activity and gender. It was established that adequate self-esteem, proper level of self-acceptance and acceptance of others, internality are factors of proper level of social identity.

Keywords: social identity, ethnic identity, national identity, dual identity, migration, identity crisis, uncertainty of ethnic identity.